

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 100

28 Mayıs 1918 sənəsindən 1920 sənəsi 27 nisanına qədər yaşayan Müstəqil Milli Azərbaycan Cümhuriyyəti, gərək şəkli-idarəsi və bu şəkli-idarənin mütəvəccəh olduğu istiqamət etibarilə, gərəkse xarici siyasəti nöqtəyi-nəzərindən siyasi tariximizdə pek mühüm bir yer işğal edəcəkdir.

Bir dəfə bu böyük siyasi təcrübənin müstəqblə təşkilatı-əsasımız təəyyün etməsində mühüm rol olacağı mühəqqəqdır. Sonra Azərbaycanda nədən bəylə tam demokratik bir rejim təəssüs etmiş olduğunu araşdıracaq olan istiqbalın alim müdəqqiqlərinə 28 Mayıdan əvvəlində doğru bir əzimet nöqtəsi olacaqdır.

Azərbaycanın 28 Mayıs 1918 İstiqlal Bəyannaməsində şəkli-idarənin Xalq Cümhuriyyəti olduğu müərrəh olmaqla bərabər 6-cı maddədə deyilməkdə idi ki:

- "Maddə 6 - Məclisi-Müəssisən toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arayı-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayı-Milli və Şurayı-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqətə durur".

İştə bu Məclisi-Müəssisən Azərbaycanın şəkli-idarə və təşkilatı-əsasını surəti qətiyyədə təyin və təsbit edəcəkdir. Fəqət Azərbaycanı Xalq Cümhuriyyəti şəkli-idarə müstəqil bir dövlət elan edən Şurayı-Milli və ona qarşı məsul bulunan hökuməti-müvəqqətə, istila və anarşi içərisində bulunan məmləkəti qurtarmaq, məmləkətin vəhdətini, daxilən əmniyyət və əsaişini təmin eyləmək kibi pek mühüm vəzifələr qarşısında bulunmaqda idilər.

15 eylül 1918-ə qədər davam edən istiqlal hərbi aylarında və ondan sonra eyni sənənin 16 ikinci təşirine qədər tətillən Şurayı-Milli 17 həziran 1918-də icra səlahiyyətini kabinəyə tərək edərək Bakının xilasilə bərabər 6 aydan gec olmamaq şərtilə Məclisi-Müəssisən dəvətini də hökumətə əmr etmişdi.

Bilaxirə, 16 ikinci təşirdən etibarən iş başına gələn Şurayı-Milli Məclisi-Müəssisən dəvətilə bizzat məşğul olmağa başlamışdı.

Fəqət 1920 sənəsi nisanında qızıl rus istilasına qədər bu Müəssisələr Məclisinin dəvəti, bəklənilməyən mühüm səbəblər və Azərbaycan istiqlal və hürriyyətilə əlaqədar vüqat və hadisat dolayısı ilə mümkün olmadı.

Bu dövrdə həyat kəndi məcrasına girmiş, istiqrar peyda etmiş, daxilən əsaiş və əmniyyət təmin edilmiş və xaricə beynəlmiləl münasibət başlamışdı. Və bütün bu işləri idarə və tənzim edən Şurayı-Milli və ona qarşı məsul hökumət də müstəqil bir rejim və sistem mahiyyətini itqisab edərək yaşamaqda davam etdi.

* * *

İstiqlal Bəyannaməsinin 1-ci maddəsində "Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqının hakimiyyət haqqına malik olduğu" zikr edilməkdədir.

Fəqət haqları hakimiyyətlərinə malik olan müxtəlif millətlərdə hakimiyyətin təzi icrası müxtəlif surətdə olmuş və bunun nəticəsi olaraq müxtəlif şəkildə dövlətlər vücuda gəlmişdir.

Xalqın doğrudan-doğruya və bizzat hakimiyyətini icra etməsinə müqabil bu hakimiyyətin vəkillər vasitə-

silə, niyabi və nim niyabi hökumət şəkli-idarəsi daha ümumidir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin arayı-ümumiyyə ilə intixab edilmiş bir şura tərəfindən idarə edilməsi hökumətin niyabi bir şəkli-idarəni göstərməkdədir.

Fəqət təşri, icra və qəzayi qüvvələrin tənzim və münasibəti nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan xüsusi bir şəkli-idarəni icra etməkdə idi.

Bilioruz ki, niyabi hökumətlərdə, təfriqi qüva, təvazünü qüva və tövhidi-qüva kibi 3 təzi-idarə, 3 baxış, 3 nəzəriyyə və 3 sistem vardır.

Amerika kibi prezidensiyel bir sistemdə qüvveyi-icraiyyə ilə, qüvveyi-təşriyyə tam bir təfriqə tutulmuş olduğu halda, İsveçrə kibi direktorial (məclisi) hökumət sistemində tam tövhidi-qüva yaradılaraq təşrii və icra səlahiyyətləri məclisdə toplanmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hankı sistem üzərinə qurulmuşdu?

Birincidə qüvveyi-icraiyyə məclis qarşısında məsul degil, hətta məclisə daxil bulunmaz ikən, 2-cidə, icra qüvvəti hakimiyyətin sahibi olan məclisin bir məmurudur.

Bunların arasında isə təvazünü qüva əsasına müstənd parlamentar hökumət sistemi vardır ki, hakimiyyəti icra edən siyasi üzvlər arasında bir ahəng vücuda gətirir. Amerika, İsveçrə və Rusiya xaric olmaq üzrə həmə hər yerdə hakim olan bu sistemdə təşrii səlahiyyət parlamanda, icra səlahiyyəti isə rəisi dövlət olan şəxsədir. Bu şəkli-idarə hökumətdə dövlət rəisinin parlamentdən təşkil etdiyi kabinə əzası məclisə daxil olub qanun təklif eyləmək hüququna haiz bulunurlar. Bunun müqabilində parlament dəxi hökuməti mürəqibə və isqat haqqına malikdir...

* * *

Azərbaycanın iki sənəlik həyatındakı dövləti təcrübələri, onun icra və təşri qüvvələrinin kəffəsini məclisdə toplanmış olması həsəbilə İsveçrə tipində bir məclis hökuməti olduğunu göstərməkdədir.

İstiqlal mücadiləsi zamanı təşri və icra səlahiyyətlərini Böyük Millət Məclisində toplanmış olan Türkiyə dəxi, bugünkü parlamentarizmə mütəvəccəh Məclis hökumətindən fərqli olaraq tam bir direktorial sistemlə idarə olunuyordu.

Fəqət Azərbaycan digər Məclis hökumətlərindən fərqli çox mühüm bir xüsusiyyət ərz etməkdə idi. Bir dəfə bu sistemdə bütün təşrii və icra səlahiyyətlərinin Şurayı-Millidə olması ilə

bərabər, Şurayı-Milli icra səlahiyyətini məmurları vasitəsilə degil, parlament qarşısında məsul bir kabinə vasitəsilə tətbiq edirdi.

Saniyən: bu kabinə Şurayı-Milli qarşısında məsul olmaqla bərabər, parlament xaricindən dəxi içərisinə nazir ala bilirdi. Və kabinənin təşkil, tam parlamentar hökumətlərdə olduğu kibi, parlament əzalarından, əksəriyyət firqəsinə və ya parlamentdə əksəriyyət təşkil edən firqələrin koalisiyonuna istinad edən bir zətə mühəvəl edilmək surətilə vüq bulurdu. Fəqət kabinənin təşkil üçün baş vəkil təyin edən məqam, tam parlamentar hökumətlərdə olduğu kibi dövlət rəisi və ya rəisi-cümhur degil, bizzat parlament kəndisi idi. Azərbaycan parlamentini (Şurayı-Milli) bu icra səlahiyyətini hər ayrı hallarda parlament rəisi vasitəsilə tətbiq etməkdə idi.

Azərbaycan parlamentini müxtəlif firqələrə səhnə idi. Sağda "İttihadi-islam" və "Əhrar" firqəsi oturuyordu. Solda müstəqil, ixtilalçı və demokrat olmaq üzrə 3 qrup sosialistlər vardı. Ortada Milliyətçi radikal-demokrat "Müsavət" firqəsi ilə münəvvər sərbəst məslək ərbabı kibi zəvatdan mürekəb "Bitərəf demokrat qrup" oturmaqda idi. Bunlardan əlavə əqəliyyət millətlərinin müməsilləri vardı. Əksəriyyət mərkəzdə idi.

17 həziran 1918 irtica hərəkəti kabinəyi sağa doğru öymişdi. Halbuki, elani istiqlal üzərinə təşəkkül edən ilk kabinə isə mərkəzdən təşəkkül etmişdi.

1919 və 1920 sənələri ibtidalarına qədər kabinə sollarında iştirakı ilə mərkəzdən vücuda gəlmişdir. Və hər daim baş vəkil mərkəz fraksiyonuna mənsub olmuşdu.

* * *

Görüyürük ki, Azərbaycan Məclis hökuməti şəkli ilə tam parlamentar hökumət sistemini məzc etmişdir. Burada parlamentarizmə mütəvəccəh bir məclis hökuməti görülməkdə idi.

Təşri və icrai səlahiyyətləri kəndisində toplamaqla bu sistem məclis hökuməti idi. Fəqət digər tərəfdən məsul kabinə, kabinə əzasının parlament xaricindən belə alınması, nazirlərin qanun təklif etmək haqları, sorğular, tənqidlər, nazirlərin müdafiəsi, kabinənin düşməsi, yeni kabinə təşkil üçün parlament rəisinin firqə liderləri ilə müzakirələri, yeni kabinə təşəkkülü, hökumətin proqramı, sağ cənabın daimi ədəmi etimadı, mərkəz fraksiyonların hərərətli alqışları, parla-

man xaricində müxtəlif firqə və zümərələrin qəzetələri arasında münəqişələr, polemiklər və s. və s.

Bütün bunlar rəisi-cümhursuz tam parlamentar bir hökumət sisteminin varlığını hiss etdiriyordu.

Azərbaycan xarici diplomatik səlahiyyətlərin icrasında da orta bir sistem yaratmışdı. Bu səlahiyyət nə məclis hökumətlərində olduğu kibi tamamilə Şurayı-Millidə, nə də prezidensiya hökumətlərdə olduğu kibi tamamilə icra qüvvətində, nə də parlamentar sistemdə olduğu kibi Məclisi təmsilən dövlət rəisində idi.

Burada səfirləri qəbul etmək hökumətə, xaricə müməsill göndərmək isə bəzi əhvalda məclisə aid idi.

Paris Sülh Konfransına heyəti-mürəxxəsə bu surətlə göndərilmişdi.

Bu nədən nəşət ediyordu əcəba? Hər şeydən əvvəl bunun səbəbi istiqlal və milli hakimiyyəti hər türlü şəxsi ehtiraslardan qorunmaq, milli iradənin məhsulu olan istiqlal və cümhuriyyəti xalqın daha sıx mürəqibəsi altında bulundurmaq əndişəsindən doğduğuna şübhə yoxdur. Hər yerdə bu böylə olmuşdur. Türkiyə təcrübəsi bu inqilab zamanlarına məxsus şəklin aydın bir misalıdır. Şübhə yoxdur bu rejim qüvvələrinin təvazünü üzərinə qurulu tam bir parlamentarizmlə təkmil olunacaqdı. Bunu cümhuriyyət idarəsinin seyri təkamülü göstərməkdə idi. Azərbaycan Məclisi-Müəssisənini təşkilatı əsasını tənzim etdiyi zaman bu dövrün təcrübəsində çox böyük qüvvət alacaqdı. Və Azərbaycan ideal və modern tam demokratik bir cümhuriyyət olacaqdı.

Gələcək müstəqil milli dövlət həyatı üçün bu dövrün daha bir çox cəhətdən tədqiq, tənvir və tənqidi lazımdır. O cümlədən olaraq hakimiyyəti-milliyemizi təmsil edən parlamentin daxilən tənzimat və fəaliyyəti, hökumətin, ammə hizmetlərinə görə təzi-təqsimi, qəzayi-qüvvətin surəti-təşəkkülü tədqiq üçün birer mövzu təşkil etməkdədir. Bu kibi fəaliyyət istiqlal mücadiləmizin nəticəsində təəssüs edəcəgi mühəqqəq olan Milli dövlətin quruluşu üçün faydasız oluyacaqdır.

Mirzə Bala (Məmmədzadə)
"Odlu-Yurd",
həziran (iyun) 1931, № 4(29)

Mütəvəccəh - üz tutan, yönələn
Təəyyün - meydana çıxması
Müstəqbl - gələcək, irəlidə olan
Müsərrəh - açıq, aydın
Niyabət - vəkillik, naiblik, əvəzləmə
Təfriq - fərqləndirmə, ayırma
Qüva - qüvvələr
Təvazün - tarazlıq
Tövhid - birləşdirmə
Təşri - izah etmə, şərh etmə
Mürəqibə - nəzər salma, baxma
İsqat - düşürmə, hüquqdan məhrum
Qəfilə - dəstə
Məzc - qarışdırma
Kəffə - ovuc, əlin içi
Ammə - camaat, kütlə, xalq

P.S. Məqaləni redaksiyaya professor Şirməmməd Hüseynov təqdim edib.